

Tadqiqot.uz

ЎЗБЕКИСТОН ОЛИМАДАРИ ВА ЁШЛАРИНИНГ ИННОВАЦИОН ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ТАДҚИҚОТЛАРИ МАВЗУСИДАГИ КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛЛАРИ

2021

- » Ҳуқуқий тадқиқотлар
- » Фалсафа ва ҳаёт соҳасидаги қарашлар
- » Тарих саҳифаларидаги изланишлар
- » Социология ва политологиянинг жамиятимизда тутган урни
- » Иқтисодиётда инновацияларнинг тутган урни
- » Филология фанларини ривожлантириш йулидаги тадқиқотлар
- » Педагогика ва психология соҳаларидаги инновациялар
- » Маданият ва санъат соҳаларини ривожланиши
- » Архитектура ва дизайн йуналиши ривожланиши
- » Техника ва технология соҳасидаги инновациялар
- » Физика-математика фанлари ютуқлари
- » Биомедицина ва амалиёт соҳасидаги илмий изланишлар
- » Кимё фанлари ютуқлари
- » Биология ва экология соҳасидаги инновациялар
- » Агропроцессинг ривожланиш йуналишлари
- » Геология-минерология соҳасидаги инновациялар

CONFERENCES.UZ

30 Sentyabr
№32

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРАҚҚИЁТИДА ИСҲОҚХОН ИБРАТНИНГ ЎРНИ

Саидов Ёқуб Сиддиқович,

Бухоро давлат университети

Ўзбек тилшунослиги кафедраси профессори,

филология фанлари доктори

Шодиқулова Назокат Шакировна,

Сурхондарё вилояти Термиз шаҳар

5-мактаб ўқитувчиси. Тел: +998335390094

shodiqulovanazokat3@gmail.com

Аннотация. Мақолада жаҳид адабиётининг йирик вакилларида бири Исҳоқхон Ибрат поэтик мероси бўйича айрим фикрлар ифодаланган, унинг бадиий асарлари тили лексик-семантик аспектда қисман таҳлил этилган, бадиий тил борасидаги маҳорати очиб берилган, ўзбек адабий тили тараққиётидаги ўрни асарларидаги фактик материалларга кўра очиб берилган.

Калит сўзлар: тил, сўз, лексика, семантика, синоним, омоним, антоним, этимология, туб антоним, ясама антоним.

Мамлакатимиз мустақиллигининг дастлабки кунларидан бошлаб жаҳон маданияти ва маънавияти тараққиётига муносиб ҳисса қўшган. Туркистон жаҳид зиёлиларининг ижтимоий-сиёсий фаолияти ва илмий-бадиий меросини кенг қўламда ўрганиш, асарларининг янги талқинини яратишга ҳаракат қилинди. Ўтган давр мобайнида бу соҳада салмоқли ишлар амалга оширилди. Аёнки, мамлакатимиз дунё тамаддуни ва илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган улуг алломалар, азиз-авлиёлар юрти сифатида шуҳрат қозонган. Аждодларимиз бебаҳо меросини илмий асосда чуқур ўрганиш, қадамжоларини обод масканга айлантириш доимий эътиборда бўлиб келмоқда. Жумладан, кейинги даврларда Исоқхон Ибрат ҳаёти ва ижодини ҳар томонлама ўрганиш ишига жиддий киришилмоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2016 йил 2 ноябрь куни Наманган вилоятида бўлган вақтида Исоқхон Ибрат ҳақида алоҳида тўхталиб, унга атаб замонавий боғ яратиш, ёдгорлик мажмуаси ва "Ибрат мактаби"ни ташкил қилиш ташаббусини баён этди.

XIX асрда Тўрақўрғон заминиде туғилиб ўсган Ибрат домла араб, форс, рус, ҳинд, урду, инглиз, француз тилларини яхши билган, – деди Президентимиз ўз сўзида ва фикрини давом эттириб, қуйидагиларни қўшимча қилди: – У дунёнинг кўплаб мамлакатларида бўлиб, Шарқ ва Европа илм-фани, маданияти ва санъати билан яқиндан танишган, юртимизга илғор маданият ва техника янгиликларини олиб киришга интиланган. Улуг аждодимиз Ибрат таҳаллусини ўзига бежиз танламаган, унинг Ватан ва юрт тараққиёти йўлидаги фидоқорона ҳаёти нафақат ўз даврида, балки бугунги кунда ҳам барчамиз учун ҳақиқий ибрат намунаси бўлиб қолмоқда.

Исҳоқхон Ибрат қомусий билимларга эга алломадир. У ўз даври адабиёти, илм-фани, маданияти, маорифи ва адабий тилини ривожлантириш учун беҳад фидоийлик кўрсатди. Унинг "Луғати ситта ал-сина" номли олти тилли (арабча, форсча, ҳиндча, туркча, ўзбекча ва русча) луғати, "Жомеъ ул-хутут" ("Ёзувлар мажмуаси") номли тилшуносликка оид илмий рисоласи, "Тарихи Фаргона", "Тарихи маданият", "Меъзон ул-замон" номли тарихшунослик илмига доир асарлари, маърифатпарварлик ва эрк гоёлари чуқур сингдирилган шеърлари халқимиз маънавий маданиятининг бебаҳо дурдоналари ҳисобланади. Исҳоқхон Ибрат – миллий уйғониш даврининг фаол ижодкорларидан бири, серкирра истеъдод соҳиби [5, 167].

Ибрат поэтик меросининг тили ранг-баранг, образли бадиий тасвир воситаларига бойдир. Шоир шеърлари тилининг муҳим хусусиятларидан бири бадиий ифоданинг соддалиги, ихчамлиги ва раволигидир. У ҳар бир сўзнинг моҳият-мазмуни, маъно кирралари, таъсир кучи, истеъмоладойрасини алоҳида эътиборга олиб, уни ўз ўрнида қўллашга ҳаракат қилади. Ўзбек тилининг сўз бойлигидан унумли фойдаланиб, ундаги синоним, омоним, антоним сўзларни, мақол ва маталларни шеърларида кўп қўллайди. Айниқса, унинг синонимлардан фойдаланиш маҳорати эътиборга лойиқдир. Шоирнинг

Қуруғайди кўз ёшим ул парилар илкидин.

Сели *ашкимни* кўргач, чекти барча домонлар. [1, 47]

байтида қўлланган кўз ёши ва *ашк* сўзлари, табиийки, маънодошликни юзага келтирган. Муболаға ва тазод бадий санъатларини вокелантириш, такрордан кочиш, ғазал бадийлиги ва мазмундорлигини ошириш, унга китобхон диққатини жалб этиш мақсадида шоир айнан бир тушунча-ҳодисани ифодалаш учун иккита луғавий бирликдан фойдаланган. Тарихий-этимологик қатлам нуқтаи назаридан “кўз ёши” ўзбекча, “ашк” арабчадир. Ибрат бадий асарлари тилида истифода этилган маънодош сўзларнинг айримлари ҳозирги адабий тилда архаиклашган:

Ҳамани кўймади ўз ҳолиға, *ташвишлар* солди,

Мушавваш айлаган бу аҳли дунлардан қалайсизлар? [1, 49]

Мазкур байтдаги арабча *мушавваш* сўзи архаик ҳолга келиб қолган бўлиб, унинг асл луғавий маъноси «ташвишли, бесаранжом, кўнгли паришон» [2,433]дир. Байтдаги ифода семасига кўра у биринчи мисрадаги ўзбекча *ташвиш* сўзига синоним сифатида қўлланилган. Бундай хусусият касб этган, яъни архаиклашган синоним сўзлар жумласига қуйидагиларни айтиб ўтиш мумкин:

Қандоғ *фалак* кажвар ўлди акнун,

Кўп турфа жафони солди *гардун*. [1,66]

Ушбу байтда қўлланилган *фалак* ва *гардун* сўзлари ўзаро синоним бўлиб, *гардун* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида эскирган.

Аввалги асрларда *ваъз* ила *амру маъруф*

Ҳар ерда айтиларди, эмди жаридалар бор. [1,63]

Мазкур байтда қўлланган ва эскирган *ваъз* ва *амру маъруфлар* синоним бўлиб келган. *Ваъз* сўзи арабча бўлиб, у байтда “диний ақидаларни халққа, қавмга тушунтиришга, тарғиб қилишга қаратилган нутқ” [3,1,175] маъносида келган. *Амру маъруф* бирикмасининг маъноси “диний ўғит, панд-насиҳат” [3,1,45]дир. Англашиладики, улар кўрсатиб ўтилган маъноларига кўра синонимик қаторни ташкил этади.

Таъкидлаш жоизки, араб ва форс тилларини мукамал билган ҳамда мазкур тилларда қисман ижод этган Ибратнинг ўзбек тилида ёзган бадий асарларида ҳозирги ўзбек адабий тили учун архаик ҳисобланган, ўз даври адабий тилида муайян даражада истеъмолда бўлган юқоридаги каби сўзлар (улар, асосан, арабча ва форсча-тожикча сўзлардир) кўп қўлланилган. Шоир улардан маънодошлик ҳосил қилишда кенг фойдаланган.

Синонимлар шоир томонидан ифодаланган ғоя ва фикрларнинг таъсирчанлигини оширишда асосий восита бўлган, бадий асар тилининг раванлигини таъмин этишда муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Синонимия тилнинг қанчалик бой эканлиги ва таракқиёт даражасидан бохабар этувчи ҳодисалардан биридир. Синонимия сабабли нозик маъно кирралари англатилади, ранг-баранг услубий баҳолар ифодаланади.

Шоир бадий асарлари тилида зид маъноли сўзлар ижодкорнинг ғоя-фикрларини англаштиришда муҳим восита бўлган. Улар лирик қаҳрамоннинг ўй-фикрларини, ички кечинма ва ҳолатини, воқеа-ҳодисаларнинг ички зиддиятларини таъсирчан ва ёрқин ифодалашга хизмат қилган. Шоир зид маъноли сўзларнинг моҳият-мазмунини ва вазифасини, эстетик таъсир кучини теран англаган. Улар воситасида тазод санъатининг гўзал ва бетакрор намуналарини яратган. Чунончи, унинг

Сен шоҳи олам, мен гадо,

Кўргани келдим соғиниб. [1, 47]

байтидаги *шоҳ* ва *гадо* сўзлари ўзаро зид маънода қўлланилиб, ўзига хос тазод санъати яратилганлигини кузатиш мумкин. Шоир шеърлари тилида туб (аслий) антонимлар ҳам, ясама антонимлар ҳам кўп миқдорда учрайди. Туб (аслий) антонимга мисол:

Васлингга етурга Ибрат асру

Ҳажр илкиға мубтало бўлубдур. [1, 58]

Шоир шеърларида бундан ташқари яна *қари-ёш*, *бой-камбагал*, *тўғри-эғри*, *яхши-ёмон*, *тўй-аза*, *маълум-мавҳум*, *машаққат-роҳат*, *бормоқ-келмоқ*, *иссиқ-совуқ*, *вафо-жафо* каби туб антонимлар қўлланилган. Ясама антоним сўзлар жумласига *иболи-безбет*, *бемаза-лазиз*, *раҳмдил-бераҳм*, *беқарз-қарздор*, *соғ-носоғ*, *касб-бекасб*, *гуноҳкор-бегуноҳ* кабиларни айтиб ўтиш мумкин.

Шоир шеърларидаги антонимик жуфтликларни генетик манбаига кўра қуйидаги турларга

ажратиш мумкин:

1. Арабий сўзлардан иборат антонимлар. Бундай зид маъноли сўзлар жумласига *аввал-охир маданият-бадавият, машаққат-роҳат, маълум-мавҳум, заҳмат-роҳат* кабиларни айтиб ўтиш мумкин. Мисол:

Сучук тил била, табассум килиб сўраб ҳолим,
Аввалда, ваъда бериб, охири жафо қиласиз.[1,59]

2. Форсий сўзлардан иборат антонимлар. *Паст-баланд, дашт-гулистон, шоҳ-гадо, хушрўй-хунук, пок-нопок, камоб-сероб* кабилар шундай антонимлар жумласидандир. Мисол:

Маданийлар ўзиға шоҳ ўлғай,
Бадавийлар бир гадо ўлғай. [1, 64]

Шоир шеърлари тилида айрим контекстуал антонимлар ҳам учрайди. Чунончи, унинг
Ибрат олсунлар ҳама ишчи бунинг мазмунидин,
Ишласанг, қандингни ол, гар дангаса бўлсанг заҳар. [1, 57]

байтидаги *қанд* ва *заҳар* сўзлари шундай хусусиятли сўзлар жумласига киради. Форсий *қанд* сўзининг луғавий маъноси “соф шакар моддасидан, шакардан тайёрланадиган маҳсулот; ширинлик” [4,II,548]дир. Мазкур сўзнинг матний антоними сифатида қўлланган форсий *заҳар* сўзининг асл луғавий маъноси эса “тирик организмни оғулаб емирадиган ёки ўлдирадиган модда, оғу” [4,I,302] бўлиб, унинг кўплаб кўчма маънолари мавжуд. Шундай кўчма маъноларидан бири “оғу сингари аччиқ, кишининг ҳаётини оғулайдиган, кишига татимайдиган нарса”дир. Юқоридагилардан англашиладики, *қанд* сўзида “ширин”, *заҳар* сўзида эса “аччиқ” семаси мавжуд. Аёнки, *ширин* ва *аччиқ* сўзлари ўзаро зид маъноли сўзлар ҳисобланади (қар.: Раҳматуллаев Ш. ва бошқ. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1980. –Б. 33). Ибрат *қанд* ва *заҳар* сўзларидаги ана шу хусусиятларни эътиборга олиб, уларни ўзаро зид маъноларда қўллаган. Шоир бу билан айтмоқчи бўлган фикр қуйидагича: меҳнат қилсанг турмушинг ширин, аксинча, ишламасанг, дангаса бўлсанг турмушинг аччиқ бўлади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Исҳоқхон Ибрат ўзининг ижтимоий-сиёсий, ахлоқий ва эстетик қарашларини ифодалашда маънодош ва зид маъноли сўзлардан жуда кенг фойдаланган. У учун антонимлар зидиятларга тўла даврнинг умумий руҳини ифодалашда асосий тил воситаларидан бири бўлган, десак хато қилмаган бўламиз. Шоир маъно жиҳатидан ўзаро зид бўлган сўзлар воситасида тазод санъатининг гузал, ранг-баранг намуналарини яратган. Унинг бу борадаги адабий мероси ҳозирги даврда ҳам ўзининг бадиий-эстетик қийматини асло йўқотган эмас.

Адабиётлар

1. Ибрат, Ажзий, Сўфизода. Танланган асарлар (нашрга тайёрловчилар Б.Қосимов, С.Аҳмедов, У.Долимов). –Т.: Маънавият. 1999. -228 б.

2. Навоий асарлари луғати. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. -791-б.

3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-II. –М.: Русский язык, 1981; Т. I. 1981. -631 б.; Т. II. 1981. -715 б.

4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V. -Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008. -Т. I. 2006. -680 б.; Т. II. 2006. -672 б.; Т. III. 2007. -688 б.; Т. IV. 2008. -608 б.; Т. V. 2008. -592 б.

5. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Аҳмедова С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти / Олий ўқув юртлари учун дарслик. –Т.: Маънавият, 2004.